

BUKHARA AS A CENTER OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE MUSLIM EAST

Roxat Mamadshoyeva

Master Student of the Yangi Asr University

Teacher at Mir Arab Higher Madrasah Bukhara, Uzbekistan

Abstract

This article analyzes the traditional education system historically developed in the city of Bukhara, focusing on its social, religious, and cultural foundations based on historical sources. It discusses the structure, educational process, and teaching methods of maktabxonas and madrasas that operated in Bukhara during the 9th–12th centuries, as well as the environment in which prominent scholars were educated. The article also examines the descriptions provided by enlightened figures such as Fitrat and Aini, highlighting both the strengths and shortcomings of educational institutions of that time. The topic holds significant historical and cultural value.

Keywords: Bukhara, traditional education, maktabkhona, madrasa, Fitrat, Aini, historical source, scientific heritage, educational process.

BUXORO – MUSULMON SHARQINING ILM-MA'RIFAT MARKAZI SIFATIDA

Roxat Mamadshoyeva

Yangi asr universiteti magistranti

Mir Arab oliy madrasasi o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada Buxoro shahrida qadimdan shakllangan an'anaviy ta'lim tizimi, uning ijtimoiy, diniy va madaniy asoslari tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. IX–XII asrlarda Buxoroda faoliyat yuritgan maktabxona va madrasalarning tuzilishi, o'quv jarayoni, ta'lim metodlari va ularda mashhur allomalar shakllangan muhit haqida so'z yuritiladi. Fitrat va Ayniy kabi

ma'rifatparvarlarning asarlarida ta'lim muassasalariga berilgan tavsiflar asosida, o'sha davr maktablarining ijobiy va salbiy jihatlari yoritiladi. Mavzu tarixiy-ma'naviy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar:Buxoro, an'anaviy ta'lim, maktabxona, madrasa, Fitrat, Ayniy, tarixiy manba, ilmiy meros, o'quv jarayoni.

Albatta, quyida maqolangiz sarlavhasi, annotatsiyasi va kalit so'zlarining ingliz tiliga tarjimasi keltirilgan:

БУХАРА КАК ЦЕНТР НАУКИ И ПРОСВЕЩЕНИЯ МУСУЛЬМАНСКОГО ВОСТОКА

Аннотация:

В данной статье анализируется традиционная система образования, исторически сформировавшаяся в городе Бухара, с опорой на её социальные, религиозные и культурные основы на основе исторических источников. Рассматриваются структура, учебный процесс и методы преподавания в мактабхона и медресе, действовавших в Бухаре в IX–XII веках, а также образовательная среда, в которой формировались великие учёные. На основе трудов просветителей Фитрата и Айни описываются положительные и отрицательные стороны учебных заведений того времени. Тема имеет важное историко-культурное значение.

Ключевые слова:Бухара, традиционное образование, мактабхона, медресе, Фитрат, Айни, исторический источник, учебный процесс.

KIRISH

Buxoro qadimdan Markaziy Osiyoning eng muhim ilm-fan, madaniyat va din markazlaridan biri hisoblangan. Ayniqsa, IX-XII asrlarda Buxoro ilmiy hayotining yuksalish davri bo'lgan bo'lib, bu yerda ko'plab maktab va madrasalar faoliyat yuritgan. Ushbu maktablar musulmon Sharqining yirik allomalari – Imom Buxoriy, Abu Ali ibn Sino, Abu Bakr Narshaxiy kabi mutafakkirlarning shakllanishida muhim rol o'ynagan.

O'rta Osiyoda tarixan shakllangan an'anaviy ta'lim tizimi ikki asosiy bosqichdan – quyi (boshlang'ich) maktab va yuqori (madrasa) bosqichlaridan iborat bo'lgan. Bu tizimda ta'lim muassasalari ijtimoiy-iqtisodiy manbalariga qarab davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan hamda xususiy va vaqf mulklari asosida faoliyat yuritadigan maktablarga bo'lingan. Boshlang'ich ta'lim muassasalari tarixiy manbalarda "maktabxona" atamasi bilan yuritilgan bo'lib, ular deyarli barcha yirik shaharlar va qishloqlarda faoliyat yuritgan.

Maktabxonalar odatda bitta kichik xona ko'rinishida bo'lib, aynan shu sababli ular "maktabxona" deb nomlangan. Bu ta'lim dargohlari asosan masjidlar, madrasalar, qorixonalar yoki boy kishilarning xonadonlari qoshida tashkil etilgan. Qiz bolalar uchun esa ta'lim otin ayollar uylarida yoki badavlat oilalarning maxsus ajratilgan xonalarida amalga oshirilgan. Vaqfnomalardan ayon bo'lishicha, maktabxona binolari xom va pishiq g'ishtdan qurilgan bo'lib, bolalar dars vaqtida gilam yoki buyra ustida o'tirganlar. Aksariyat hollarda bu xonalar kichik, qorong'i, nam va salqin bo'lgan, yorug'lik yetarli darajada tushmagan.

Buxorodagi dastlabki maktablar islom dini tarqalganidan so'ng, VIII asrdan boshlab paydo bo'la boshlagan. Dastlabki bosqichlarda bu maktablar masjidlar qoshida faoliyat yuritgan bo'lib, ular diniy bilimlarni o'rgatish bilan birga, arab yozuvi, gramatika, fiqh, hadis kabi fanlarni ham qamrab olgan. IX-X asrlarda esa mustaqil madrasa shaklidagi ta'lim muassasalari paydo bo'ladi. Buxoroda eng mashhur qadimiy madrasalardan ba'zilar quyidagilardir:

1. Mir Arab madrasasi (XVI asr) – bu madrasa Buxoroning eng mashhur ta'lim muassasalaridan biri hisoblanadi. U Shayboniylar davrida, Mir Arab tomonidan qurilgan bo'lib, fiqh, hadis, tafsir, mantiq kabi fanlar o'qitilgan.
2. Ulug'bek madrasasi (XV asr) – Temuriylar davrida, Ulug'bek tomonidan qurilgan ushbu madrasa matematik, astronomik va diniy fanlar markazi bo'lgan.
3. Abdulazizxon madrasasi (XVII asr) – bu madrasa naqshbandiylik tariqatiga mansub olimlarni tayyorlagan markazlardan biri bo'lgan.

Bu maktablarda mashhur allomalar tahsil olgan, ayrimlari esa o'zlari ham mudarris sifatida faoliyat ko'rsatgan. Maktab va madrasalar o'sha davrda nafaqat diniy bilim, balki umumiy dunyoviy fanlar (matematika, astronomiya, tib)ni ham o'rgatgan. Qadimiy Buxoro maktablarida o'quv jarayoni ustoz-shogird

an'anasiga asoslangan. Ta'lim uslubi og'zaki va yozma shaklda olib borilgan, talaba (tolib)lar darslardan so'ng o'z ustozlari bilan ilmiy munozaralarda qatnashganlar. O'quvchilarning yod olish qobiliyati yuqori bo'lishi talab etilgan. Ta'lim bosqichma-bosqich olib borilgan: dastlabki savod o'rgatishdan boshlab, Qur'on yodlash, fiqh asoslari, so'ngra hadis ilmi, mantiq, va boshqa fanlarga o'tilgan.

Buxoro amirligidagi maktabxonalar faoliyati haqida o'z asarlarida so'z yuritgan Abdurauf Fitrat quyidagicha yozadi: "Maktab – shunday joyki, u yerda bitta muallim – 'maktabdor' mavjud bo'lib, bolalar yetti yildan o'n yilgacha shu yerda savod chiqaradilar. So'ngra istaklariga qarab madrasaga o'qishga kiradilar".

Sadriddin Ayniy esa maktabxonalarni yanada batafsil tasvirlab, ularni tor, ikki eshikli, derazasidan yorug'lik kirmaydigan xonalar sifatida ta'riflaydi. Ayniy yozishicha, darcha oldida domla o'tiradigan joy bo'lib, xona to'qqizta kichik bo'lim (oxur)ga ajratilgan, bu joylar domla va o'quvchilar uchun mo'ljallangan. O'quvchilar muallim yozib bergan saboqlarni baland ovozda, boshlariga ko'tarib, yodlashlari talab qilingan. Darslar yoshga qarab farqlanmasdan, 7 yoshdan 13 yoshgacha bo'lgan bolalar aralash tarzda birga o'qitilgan.

Buxoro matbuotida ta'lim jarayoni haqidagi tanqidiy maqolalardan birida quyidagi fikr qayd etilgan: "Kichik bir hujra ichida 50–55 bola domlaning gapiga ko'ra, bittalab yoniga chiqarilib, usuli qadim bilan o'qitilarkan. Bunday sharoitda 55 bolaga bir vaqtning o'zida ta'lim berish mumkinmi, degan savolga domla: '4–5 nafarga dars beraman, qolganini farishtalar o'qitadi', – deb javob bergan". Abdurauf Fitrat bu kabi an'anaviy maktablarni "maktabi qadim", ulardagi o'qitish usulini esa "tahsili qadim" deb atagan. U o'z asarlarida bu maktablarda o'quvchilarga kaltak va haqorat bilan dars berilishi, saboqlarning tushunarli bo'lmasligi, o'qitish sifati past darajada ekani haqida tanqidiy mulohazalar bildiradi.

Shunga qaramay, boshlang'ich maktablar Buxoro shahrining deyarli barcha 22 guzari va boshqa shahar-qishloqlarda mavjud bo'lgan. Ilm olish islom dinida muqaddas sanalgani sababli, maktabga kelgan har qanday yoshdagi bolaning ta'lim olishi ta'minlangan. O'quvchilar oilaviy sharoitdan qat'i nazar, o'qituvchilar zimmasiga qabul qilinishi lozim bo'lgan. Chunki "ilm olish har bir

musulmon uchun farzdir” degan hadis an’anaviy ta’limda asosiy g’oya sifatida qaralgan.

Maktablar idoraviy jihatdan ikki turga – umumiy (jamoaviy) va xususiy maktablarga bo’lingan. Xususiy maktablar davlatmand kishilar tomonidan, umumiy maktablar esa jamoa mablag‘lari evaziga qurilgan. Ta’minot asosan xayriya, vaqf mablag‘lari va o‘quvchilarning ota-onasi tomonidan ta’minlangan. Buxoroda o‘qishga qabul qilish yoshi 5 yoshdan 12 yoshgacha bo‘lgan. Sadriddin Ayniy o‘z qishlog‘ida 4 yoshdan 12 yoshgacha bo‘lgan bolalar maktabga qatnaganini eslatadi. Fitrat esa ayrim hollarda 7–12 yoshdagi bolalar qatnashganini, o‘qish jarayoni esa 7 yildan 10 yilgacha davom etganini bildiradi. Darslar odatda Ramazon oyi va yoz mavsumida tanaffusga chiqqan. O‘qish davomiyligi o‘quvchining qobiliyati, domlaning tajribasi va oiladagi madaniy muhitga bog‘liq bo‘lgan.

Qiz bolalar ta’limida esa cheklovlar mavjud bo‘lib, ular odatda 7 yoshdan 13 yoshgacha tahsil olgan. Ko‘p hollarda uy sharoitida ta’lim olgan. O‘qigan qizlar asosan boy oilalardan bo‘lgan, qishloqlarda esa savodli qizlar juda kam uchragan. “Oyina” jurnalida e’lon qilingan maqolalarda bolalarni maktabga 8–10 yil yuborish qiyinligi, uzoq muddatli o‘qishning ijtimoiy to‘siqlari alohida ta’kidlangan. O‘quvchi maktabni 4 yilda tamomlashi ham mumkin bo‘lgan, ammo bu faqat iqtidorli va tirishqoq o‘quvchilarga nasib etgan.

Xulosa

Buxorodagi qadimiy maktablar nafaqat o‘z davrining ta’lim markazlari, balki butun musulmon olamining ilmiy-ma’naviy hayotida muhim o‘rin egallagan. Bu maktablar orqali O‘rta asr Sharq ilm-fani, falsafasi va diniy tafakkuri yuqori bosqichga ko‘tarilgan. Hozirgi kunda ushbu maktablarning o‘rganilishi nafaqat tarixiy, balki ma’naviy meros sifatida ham ahamiyatlidir.

References

1. Narshaxiy, Abu Bakr. *Buxoro tarixi*. Toshkent: Fan nashriyoti, 1966.
2. Axmedov, A. *O‘rta asr maktab va madrasalari*. Toshkent: O‘qituvchi, 1984.

***Modern American Journal of Social Sciences
and Humanities***

ISSN (E): 3067-8153

Volume 01, **Issue** 07, **October**, 2025

Website: usajournals.org

***This work is Licensed under CC BY 4.0 a Creative Commons Attribution
4.0 International License.***

-
3. Babadjanov, B.M. *Islom ta'limoti va O'rta Osiyo madrasalari tarixi*. Toshkent, 2007.
 4. Raximov, A. *Temuriylar davrida ilm-fan taraqqiyoti*. Samarqand, 2010.
 5. UNESCO. *Buxoro: Jahon merosi shahar*. Parij, 2001.